

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica IX (2014)

Ewa Horyń

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Staropolska leksyka z zakresu górnictwa solnego

Słowa kluczowe: historia języka, *Słownik staropolski*, słownictwo z zakresu górnictwa solnego

Key words: the history of language, Old Polish Dictionary, vocabulary connected with salt mining

Artykuł stanowi próbę opisu staropolskiej leksyki odnoszącej się do jednej z gałęzi przemysłu, a mianowicie górnictwa solnego.

Początki górnictwa solnego w Polsce sięgają XIII wieku. Roman Grodecki jako jeden z pierwszych badaczy wyodrębnił dwa ważne okresy w najstarszych dziejach polskiego przemysłu: okres „wyłącznej produkcji warzelniczej o wyraźnym rodzimym charakterze do połowy XIII w., oraz późniejszej produkcji górniczej (obok warzelniczej) po tej cezurze chronologicznej” (Piotrowicz 1968: 185). To właśnie wtedy dokonał się przełom w dziejach gospodarki solnej w Polsce, jakim było dotarcie do złóż soli kamiennej (Piotrowicz 1968: 206). Jak podaje Józef Piotrowicz, poza licznymi hagiograficznymi legendami o świętej Kindze ślady górniczej eksploatacji soli zachowały cztery ważne łacińskie przekazy rocznikarskie: w *Roczniku kapitulnym krakowskim* (1251), w *Roczniku Sędziwoja* (1251), w *Roczniku małopolskim – kodeks Kuropatnickiego* (1252), w *Roczniku małopolskim – kodeks królewski* (1291) (Piotrowicz 1968: 207).

Dotychczas problematyce solnej poświęcono szereg publikacji o różnym charakterze, głównie z zakresu historii, archeologii, etnografii, geologii, etnologii, a także z innych dyscyplin naukowych.

Do najstarszych opracowań należą dwie prace Hieronima Łabęckiego: *Górnictwo w Polsce, opis kopalnictwa i hutnictwa polskiego pod względem techniczno-statystycznym i prawnym* z 1841 roku oraz *Słownik górniczy* z 1868 roku. Solnictwem okresu średniowiecza zajmowali się między innymi Edward Windakiewicz (Windakiewicz 1926) i Stanisław Majewski (Majewski 1938). Zostało omówionych także wiele zagadnień szczegółowych. Antoni Jodłowski (Jodłowski 1976: 15–38) pisał o technice produkcji

solni na terenie Europy w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. Marian Rosenberg (Rosenberg 1925: 818–827) omówił początki górnictwa solnego w Polsce za panowania Bolesława Chrobrego. Józef Krzyżanowski (Krzyżanowski 1934: 595–607) pisał o wolności górniczej i statucie Kazimierza Wielkiego dla żup krakowskich. Spośród źródeł etnograficznych należy przytoczyć pracę Stanisława Ciszewskiego pod tytułem *Studia etnologiczne. Sól*. Antonina Keckowa (Keckowa 1969), oprócz rozpraw naukowych i imponującej monografii zatytułowanej *Żupy krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, opublikowała również przegląd literatury dotyczącej dziejów górnictwa solnego w Polsce (Jodłowski 1976: 15–38).

Początkami górnictwa solnego w Małopolsce, w tym problematyką salin krakowskich, zajął się wspomniany R. Grodecki, a zagadnieniami dawnych urzędzeń transportowych i robót górniczych w kopalni wielickiej z okresu średniowiecza Alfons Długosz (Długosz 1955: 36–52; 1958: 131–184). Dzieje żupy solnej w Bochni opracował Stanisław Fischer (Fischer 1962). Tego samego okresu dotyczy studium K. Maślankiewicza (Maślankiewicz 1965). Niezwykle cenna jest również praca Jerzego Wyrozumskiego (Wyrozumski 1968) na temat gospodarki solnej do schyłku XIV wieku.

Należy w tym miejscu podkreślić, że górnictwo solne jako jedna z ważniejszych gałęzi przemysłu odegrało niebagatelną rolę w rozwoju gospodarczym Polski. Jak zaznacza Małgorzata Międzobrodzka (Międzobrodzka 2005: 3):

odkrycie soli kamiennej skutkowało niemal natychmiast rozszerzeniem zasięgu jej sprzedaży. [...] Mądre, konsekwentne decyzje kolejnych władców, zwłaszcza króla Kazimierza Wielkiego, uczyniły z kopalń solnych przedsiębiorstwo, dostarczając skarbowi państwa znacznych dochodów.

Nic więc dziwnego, że kładziono nacisk na rozwój polityki handlowej, co ściśle wiązało się z płynną i zyskowną sprzedażą soli. Równoległe z handlem solą rozwinęła się jej dystrybucja, co wpłynęło również na powstanie wielu solnych traktów na terenie Rzeczypospolitej (Międzobrodzka 2005: 12).

Wobec obszernego wyboru literatury między innymi z historii, geologii czy etnologii zastanawia brak odrębnych opracowań językoznawczych na temat słownictwa z zakresu górnictwa solnego. Wydaje się, że opracowanie dotyczące tej dziedziny wytwórczości byłoby uzupełnieniem badań nad dziejami polskiego słownictwa tematycznego od staropolszczyzny aż do czasów współczesnych. Jedynie Bożena Sieradzka-Baziur (Sieradzka-Baziur 2012: 82–83) przypomina, że dotychczas powstało wiele opracowań językoznawczych przedstawiających terminologię staropolską z różnych zakresów działalności człowieka. Autorka wymienia między innymi prace dotyczące terminologii prawniczej, terminologii chrześcijańskiej, słownictwa

z zakresu pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego, słownictwa handlowego, nazw staropolskich danin i opłat, staropolskich nazw broni, nazw rycerstwa, nazewnictwa instrumentów muzycznych, nazw ubiorów i inne.

Interesującą nas terminologię górniczą opracował Stanisław Gajda w książce *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, w której tematem rozważań uczynił „jednostki leksykalne znajdujące się w centrum terminologii górnictwa węglowego” (Gajda 1976: 6). We wstępie autor podkreśla, że z analizy językowej wyłącza te nazwy, które odnosiły się tylko do górnictwa solnego i rudnego. Moim zamierzeniem jest próba uzupełnienia tej części słownictwa górniczego, ale w niniejszym opracowaniu chcę omówić słownictwo solne doby staropolskiej.

Podstawę analizy stanowi materiał leksykalny wyekscerpowany ze *Słownika staropolskiego* (Sstp).

Ekscerpcja materiału nie ogranicza się do prezentacji wyrazów z rdzeniem *-sól-* // *-sol*. W artykule uwzględnione zostały również formacje różnordzenne, które pod względem znaczeniowym łączą się z wydobywaniem, produkcją soli i handlem nią.

Zebrane słownictwo ze Sstp, liczące 39 jednostek leksykalnych¹ (oprócz wariantów fonetycznych), pozwoliło na wyróżnienie kilku grup wyrazowych, za pomocą których możemy opisać leksykę z zakresu górnictwa solnego.

Pierwszą grupę tworzą **nazwy soli i jej gatunków**.

W analizowanym zbiorze nazw wystąpił hiperonim *sól*. Sstp uwzględnia ten wyraz w podstawowym znaczeniu: ‘minerał, chlorek sodu używany głównie jako przyprawa do potraw i środek konserwujący’ (Sstp, 1418 r.)². Jako jeden z pierwszych cytatów Sstp z użyciem wyrazu *sól* podaje piętnastowieczny zapis z *Wielkopolskich rot sądowych XIV–XV w.* (Twardzik 2005: 90). Znaczenie to uwzględniają też inne słowniki historyczne (por. SL – zapisy np. S. Koszutskiego 1558, J. Bohomolca 1772; Swil, SW, SJPD). Według WSE *sól* to ogólnosłowiański wyraz kontynuujący psł. *solb*, w polszczyźnie poświadczony już w XV wieku, stanowiący aktywną bazę derywacyjną dla formacji przymiotnikowych, rzeczownikowych i czasownikowych (por. też BSE 506–507; Bor 568).

Materiał staropolski rejestruje również nazwę gatunkową soli w postaci związku nominalnego z nadrzędnym semantycznie rzeczownikiem *sól* oraz

¹ Ze względu na ograniczoną liczbę miejsc w artykule nie znalazły się jednostki znaczeniowe: (*dzieło*), (*odciągacz*) *otciągacz*, *otrok*, *parobek*, *stolnik*, *wojewoda solny*, *wojewodzy*, zauważone przez Recenzenta, które będą stanowiły przedmiot analizy w odrębnej publikacji.

² Pomijam odpowiedniki łacińskie, ponieważ podawali je konsultanci Sstp – filolodzy klasycyści – uwzględniając polskie znaczenia.

przydawką *kruszcowa*, wskazującą na typ otrzymania produktu ('z kruszcu' – 'z bryły kamiennej'), stąd w Sstp nazwa *sól kruszcowa* (pod hasłem *kruszcowy*), zanotowana w znaczeniu 'sól twarda, zwłaszcza krystaliczna' (Sstp, XV w.). Nazwy nie poświadczają inne słowniki historyczne (SXVI, SL, Swil, SW, SJPD brak).

W obrębie kategorii nazw soli i jej gatunków można wyróżnić nazwy wskazujące na technikę otrzymywania soli, a więc warzelnictwo polegające na odparowaniu solanki w celu otrzymania soli jadalnej (SJP PWN). Sstp wzmiankuje o kilku takich nazwach:

Sstp rejestruje wyraz *pecyna* // *pieczyzna* (1125 r.) w znaczeniu 'gatunek soli warzonej, może gruda tej soli'. Obok tych form w źródłach leksykograficznych spotykamy inne warianty fonetyczne tej nazwy: w SXVI – *pieczyneę*, u Lindego – *paczynę*, *peczynę*, *pęczynę* w znaczeniu 'głina z pieca lub ogniska' (por. *Compendium medicum* 1767; Swil podobnie; SW uznaje za wyraz staropolski; SJPD traktuje wyraz jako gwarowy). W KSG PAN to na przykład 'bryła ziemi, torfu, węgla', 'kawałek ukruszonej gliny, tynku, wapna', 'bryła ziemi na zaoranym polu'. Trudno jednoznacznie ustalić etymologię wyrazu *pecyna*. Aleksander Brückner poświadcza termin *pecyna* już w XIII wieku ze znaczeniem związanym z terminologią solną; oto przykład z 1242 roku: 'duże porcje soli zwane *pecyny* i korce' (BSE 390). Krystyna Kleszczowa termin *pieczyzna* definiuje jako 'gatunek warzonej soli, może gruda soli' i wywodzi go od *pecka* (?) albo czasownika *piec* (*Słowotwórstwo* 183). Warto podkreślić, iż według źródeł historycznych pierwsze wiadomości o soli warzonkowej – *pecynie* – pojawiają się już w XII wieku w przywileju Bolesława Chrobrego. Istnieją też dane na temat używania „soli zapiekanki (*pecyny*) jako środka płatniczego” (Maślankiewicz 1965: 86).

Sstp dokumentuje również leksem *surowica* (1125 r.) na oznaczenie 'solanki, słonego źródła'; u Lindego czytamy: „Pierwszy gatunek soli, którą w ziemi bałwanami i kruchami kopią, drugi, którą z wody *surowice* na miałką białą na zbitych panwiach żelaznych wywarzają” (J.K. Haur 1679); Swil, SW, SJPD notują owo znaczenie z kwalifikatorem *dawny*.

W Sstp mamy również dwa przykłady derywatów nazywających gatunek soli: *cebrówka* i *gradobitka*.

Cebrówka to derywat morfologiczny, odsyłający do naczynia, w którym składa się dany produkt (tu sól); jest to formacja odrzeczownikowa, pochodząca od wyrazu *ceber* (por. *Słowotwórstwo* 120). Mianem *cebrówki* (1451 r.) w Sstp określa się 'sól miałką ładowaną do beczek'. Sstp notuje też dwa inne warianty fonetyczne nazwy: *cebrówka* i *czebrówka*. Szczegółowych danych na temat *cebrówki* dostarczają też inne źródła leksykograficzne³, jak

³ Zupełnie inne znaczenie *cebrówki* dokumentuje natomiast KSG PAN: 'drewniane naczynie z klepek służące do mycia naczyń; ceberek'.

na przykład SXVI: *cebrowserka* ‘sól drobna, ładowana do beczek’, SW [x]: ‘sól kamienna drobna, ziarnista, znajdująca się obok soli śpiżowej w Wieliczce, zbierana w cebry’; SL, Swil, SJPD brak.

Gradobitka to ‘gatunek soli ziarnistej’ (Sstp, 1470 r.). Owo *compositum*, z interfiksem -o-, oparte jest na dwóch rdzeniach: rzeczownika *grad* i czasownika *bić* (por. *Słowotwórstwo* 358). Co ciekawe, nazwę *gradobitka* z polszczyzny specjalnej wyparł inny derywat utworzony od rzeczownika *grad*: SXVI przy hasle *gradobitka* odsyła do wyrazu *gradowka* ‘sól krupiasta, ziarnista’, *gradówkę* notuje również Swil w znaczeniu ‘sól krupiasta, z wody słonej wywarzona’, por. *warzonka*; w SW *sól krupiasta* a. *gradowa*, w SJPD brak wyrazu *gradobitka*. Brückner pod hasłem *grad* podaje jedynie związek nominalny: *sól gradowa* albo *krupiasta*, zwana *gradówką* (BSE 155).

Kolejną kategorią wartą omówienia są **nazwy składów solnych**.

Grupa ta obejmuje trzy nazwy. Wszystkie wskazują na miejsce, w którym wydobywa się sól. Oto one:

Szachta to pożyczka niemiecka, która pojawiła się w pierwszym etapie rozwoju polskiej leksyki górniczej (Gajda 1976: 106). Sstp jako jedyny spośród słowników historycznych podaje znaczenie związane z terminologią solną (1278 r.). Czytamy tam: ‘dół, zagłębienie, z którego wydobywano sól, kamień lub kruszec’.

Osobną jednostką związaną znaczeniowo z górnictwem solnym jest leksem *żupa* (1285 r.). Sstp notuje go w dwóch znaczeniach: 1. ‘kopalnia’, a. ‘soli kamiennej, też warzelnia soli’, b. ‘kruszców’; 2. ‘urząd żupnika w kopalni soli’. Według S. Gajdy „termin ten używany był do XVIII w. na oznaczenie kopalń soli w Wieliczce i Bochni” (Gajda 1976: 44). Brückner, pisząc o etymologii wyrazu, wyjaśnia, iż wyraz ten jest pożyczką z niemieckiego *Schopf*, dziś *Schuppen* ‘szopa’, „pierwotnie oznaczał ‘prymitywną drewnianą budowlę, szopę, w której składano wydobytą sól’. Stąd nazwa przeniosła się na oznaczenie całej kopalni” (Gajda 1976: 44).

I wreszcie *solnica* – derywat morfologiczny od rzeczownika *sól*. Sstp oprócz podstawowego znaczenia ‘naczynie na sól, solniczka’ dokumentuje to, które nazywa skład solny: ‘miejsce wydobywania soli’ (Sstp, 1420 r.); podobnie SL; Swil, SW jako podstawowe podają znaczenie: ‘naczynie kuchenne lub stołowe na sól’; SJPD brak.

Kolejną grupę stanowią nazwy osób. Należą tu dwie podkategorie: pierwsza to **nazwy osób pracujących przy wydobyciu i produkcji soli**:

Dragarz ‘tragarz, tu robotnik w żupie solnej’ (Sstp, 1363 r.); nazwę odnotowuje SL i odsyła do rzeczowników *drążnik*, *tragarz*; jeśli chodzi o strukturę nazwy, rzeczownik ten należy do grupy wyrazów niemotywowanych słowotwórczo (por. *Słowotwórstwo* 269).

Kopacz ‘rębacz w żupie solnej’ (Sstp, 1408 r.). Kolejne słowniki języka polskiego notują w zasadzie znaczenie podstawowe, a więc ‘ten, który kopie ziemię’; (por. SXVI, SL, Swil, SW, SJPD). Rzeczownik *kopacz* to formacja pochodna od czasownika *kopać* (por. *Słotwórstwo* 69).

Sstp rejestruje też nazwę *ofyjmer* (1334 r.) ‘górnik w kopalni soli zajmujący się poszukiwaniem złóż solnych, wybijający nowe chodniki (piece poszukiwawcze), tzw. piecowy’. Wyraz ten nie jest poświadczony w innych słownikach historycznych (SXVI, SL, Swil, SW, SJPD brak). Nazwa ta zapewne pochodzi od niemieckiego rzeczownika *der Ofen*, czyli ‘piec’.

Żupnik to formacja notowana przez Sstp (1394–1395 r.) w dwóch znaczeniach: 1. ‘upoważniony przez panującego generalny zarządca żupy solnej, też jej dzierżawca płacący panującemu zgodną z umową należność’, a także 2. ‘urzędnik sprawujący w imieniu panującego władzę sądowniczą w kopalniach lub hutach, mający z tego tytułu dochody’; SL, powołując się na zapis z Adama S. Naruszewicza z 1786 roku, wyjaśnia pochodzenie wyrazu: „żupnik to słowo wzięte jest od słowa dawnego słowiańskiego *supa* (ob. żupa), czyli *szopa*, to jest komora, w której urzędnicy skarbowi wybierali grosze do udziału ich straży należące”; Swil, SW notują w podobnym znaczeniu, SJPD traktuje jako wyraz dawny.

W grupie tej mieszczą się również trzy formacje mające postać złożen:

Bergmagister ‘kierownik żupy solnej’ (Sstp, 1334 r.). Sstp notuje dwa warianty tej nazwy: *bergmaister*, *berkmajster*; S. Gajda uznaje nazwę *bergmagister* za hybrydę językową, zbudowaną z dwóch różnojęzycznych rdzeni (Gajda 1976: 92). Formacji tej nie rejestrują inne słowniki historyczne.

Barkmistrz w Sstp (1368 r.) jest zanotowany w znaczeniu: ‘kierownik żupy solnej’. SXVI nie notuje wyrazu *barkmistrz* tylko *bachmistrz* ‘urzędnik żupny, dozorca robót w kopalni soli’; w Swil: *barkmistrz* a. *bachmistrz* (z niem.) in. *górmistrz* ‘dawna nazwa przełożonego nad robotami w kopalni soli, dozorującego przy takowych robotach; urząd postanowiony przez Kazimierza W. w Bochni’; SW ‘dozorujący nad robotami w kopalni soli’; SL, SJPD brak.

Hutman to ‘dozorca: a. w żupie solnej, b. w hucie żelaznej’ (Sstp, 1465 r.); SXVI, SL *górn.* ‘dozorca, wizytator’ (por. *Volumina Legum* 1748); podobne znaczenie zawierają Swil, SW, SJPD z kwalifikatorem *dawny*. Jest to zapewne pożyczka z niem. *hütte* ‘jata’; według H. Łabęckiego *hutman* to ‘dozorca kopalni, czyli jaty’ (Łabęcki 1868: 90).

Grupę tę zamyka termin w postaci skupienia wyrazowego *pisarz solny* (1465 r.). Sstp odnotowuje go pod hasłem *solny* i odnosi się do ‘pisarza zatrudnionego w związku z produkcją soli lub handlem nią’. Nazwę tę dokumentuje jedynie Sstp; brak poświadczenia w innych słownikach języka polskiego.

Do kategorii nazw osób zaliczam również **nazwy osób trudniących się handlem solą**. W zebranych materiale jest ona reprezentowana tylko przez jeden leksem: *prasoł*.

Prasoł // *presoł* to ‘człowiek trudniący się sprzedażą soli, kupiec solny’ (Sstp, 1390 r.); SXVI oprócz podstawowej postaci podaje leksem z przydawką uszczegóławiającą: *prasoł solny*; SL notuje: ‘przekupień solny, co sól przedawa’, „*prasoł*, który solą kupczy, płaci po złotemu” (*Volumina Legum* 1733), podobne znaczenie notują: Swil, SW (z kwalifikatorem *staropolski*), SJPD (z kwalifikatorem *dawny*). Jeśli chodzi o etymologię nazwy, słowniki ujawniają różne znaczenia rozwojowe tego wyrazu: zdaniem A. Brücknera jest to pożyczka z Rusi, oznaczająca ‘warzelnika’ (BSE 435), a według Andrzeja Bańkowskiego formacja określająca ‘warzelnika i sprzedawcę wędrownego’, a następnie ‘handlarza wędrownego’, gdzie ginie przedmiotowe znaczenie obiektu handlu (soli) (ESJP II 760).

W Sstp odnajdujemy też **nazwy urzędów solnych**. Należą tu trzy deirywaty morfologiczne z formantem *-stwo*: *barkmistrzostwo*, *hutmaństwo*, *ostrzystwo*.

Barkmistrzostwo to formacja odrzeczownikowa pochodna od wyrazu *barkmistrz* z rozszerzonym formantem *-o(w)stwo* (*Słowotwórstwo* 291–292), zarejestrowana przez Sstp (1368 r.) wraz z dwoma wariantami fonetycznymi: *barkmistrzowstwo*, *warkmistrzowstwo* w znaczeniu ‘urząd i godność kierownika żupy solnej’. SW notuje blm. *barkmistrzostwo* a. *bachmistrzostwo* ‘urząd barkmistrza’. Brak poświadczenia w SXVI, SL, Swil, SJPD.

Odrzeczownikową formacją pochodną od wyrazu *hutman* (por. *Słowotwórstwo* 284) jest nazwa *hutmaństwo* poświadczona w Sstp jako ‘urząd dozorczy w żupie solnej’ (Sstp, 1334 r.); nazwę tę notuje jedynie SXVI.

Spotykamy tu również formację odczasownikową *ostrzystwo* (←*ostrzyć*; por. *Słowotwórstwo* 291) w znaczeniu ‘prawo posiadania w żupie solnej przedsiębiorstwa kowalskiego dla ostrzenia narzędzi górniczych, samo przedsiębiorstwo i dochody z niego czerpane’ (Sstp, 1409 r.); SXVI notuje hasło bez podania definicji.

Nazwy naczyń i urządzeń do produkcji soli – włączam tu pięć nazw naczyń przeznaczonych do warzenia soli: *czran*, *koryto*, *łodnię*, *tołpę* i *wieżę*.

Czran ‘panew, patelnia do warzenia soli’ (Sstp, 1248 r.). Sstp rejestruje kilka wariantów fonetycznych tej nazwy: *czeran*, *czrzan*, *trzan*, *trzon*; słowniki historyczne poszerzają wartość semantyczną leksemu *czran* o inne znaczenia: w Swil *czran* to 1. ‘nazwa kotłów, w których warzono sól, otrzymaną z jezior lub źródeł solnych’, 2. ‘miara v. ilość soli zawarta w jednym takim kotle’; SW podobnie (z kwalifikatorem *staropolski*); SXVI, SL, SJPD brak. Według J. Piotrowicza wspomniany wyraz „występował powszechnie

w językach słowiańskich w podobnym brzmieniu i znaczeniu” (Piotrowicz 1968: 195). Według źródeł historycznych określano nim ‘płytki, z żelaznej blachy zrobiony kocioł albo płaską, żelazną skrzynię’ (Ciszewski 1922: 38).

Koryto to ‘drewniany zbiornik w kształcie dużego koryta bez dna, budowany wprost na podłożu przesyconym solą, służący do wytwarzania solanki przez ługowanie podłoża, także określona miara soli’ (Sstp, 1232 r.); podobną definicję rejestrują opracowania historyczne: „*koryto soli* znaczyło tyleż co *niecka soli*” (Łabęcki 1868: 116); w polszczyźnie ogólnej utrwaliły się dwa znaczenia *koryta*: ‘rodzaj podłużnego naczynia służącego do pojenia i karmienia zwierząt domowych lub przenoszenia materiałów sypkich albo płynnych’, ‘wyłobienie w ziemi, łożysko’ (por. Sstp, SXVI, SL, Swil, SW, SJPD); według Wiesława Borysia psł. **koryto* to ‘rodzaj długiego naczynia, koryto’, bez pewnej etymologii (Bor 250–251); BSE (258) wywodzi wyraz od rzeczownika *kora*, a ESJP (I, 799) od czasownika *ryć*. Krystyna Kleszczowa włącza leksem do grupy wyrazów niemotywowanych (*Słowntwórstwo* 276).

Tę samą definicję odnajdujemy przy haśle *łodnia*: ‘drewniany zbiornik w kształcie dużego koryta bez dna, budowany wprost na podłożu przesyconym solą, służący do wytwarzania solanki przez ługowanie podłoża, także określona miara roli’ (Sstp, 1242 r.); SW traktuje wyraz jako pojęcie staropolskie górnicze ‘*niecka soli*’; tak samo Łabęcki (1868: 137); SXVI, SL, Swil, SJPD – brak. Franciszek Sławski za bezpośrednią podstawę stpol. wyrazu *łodnia* uznaje przymiotnik *łodny* (Sławski 1982: 135), a więc ‘dotyczący, przynależny, odnoszący się do łodzi, na łodzi się znajdujący’.

Z przytoczonych definicji ze Sstp oraz opracowań historycznych wynika, że w staropolszczyźnie na określenie jednego desygnatu (*niecka soli*) używano dwóch nazw równoważnych semantycznie: *koryto* i *łodnia*.

Godną uwagi jest nazwa *tołpa* zarejestrowana w Sstp (1451 r.) w znaczeniu ‘bryłka, w jakie formowano sól warzoną na Rusi [...]’; SL podaje: „w Ruskich krajach po wsiach znajdują się słone wody, z których prasołowie warzą sól, i w *tołpy* formują” (E. Sykst 1780); Swil notuje leksem z kwalifikatorem *prze[starzały]*; SW uznaje *tołpę* za wyraz gwarowy, a spośród trzech znaczeń rejestruje dwa związane z terminologią solną: *tołpa* ‘przywara soli’, a *sól tołpiasta* to ‘sól w przywarach otrzymywana przy warzeniu na cerunach’, 2. ‘sól wywarzana z wody słonej’; SJPD – brak.

W Sstp wystąpiła nazwa *wieża* w znaczeniu ‘drewniane obudowanie nad kotłami, w których odparowywano solankę, wieża warzelnicza’ (Sstp, 1270 r.); SL, Swil, SW (z kwalifikatorem *gór[nicze]*), Bor 698, Łabęcki (1868: 316) tak samo; SJPD objaśnia wyraz w innych znaczeniach.

Z leksyką z zakresu górnictwa solnego semantycznie związane są także **nazwy podatków i świadczeń uiszczanych w soli**. Sstp rejestruje sześć takich przykładów; wszystkie odznaczają się krótką żywotnością. Oto one:

Barkracht ‘dochód podatkowy z żup solnych’ (Sstp, 1340 r.). Sstp notuje odmianki rozwojowe tej nazwy (Zajda 1979: 82): *bargracht*, *bargrecht*, *bergrecht*, *berkracht*. SW poświadcza hasło z kwalifikatorem *staropolski: barkracht* a. *barkaft*. Według BSE 17 wyraz jest pożyczką z niemieckiego *das Bergrecht*⁴. SXVI, SL, Swil, SJPD brak.

Krusz ‘grudka soli (używana jako środek płatniczy)’ (Sstp, 1340–1347 r.); SXVI notuje leksem bez podania definicji; w SL brak; Swil, SW podają ogólne znaczenie leksemu: ‘ogólna nazwa nadawana rudom lub kruszcom, w których jeden główny metal lub kilka metali są w związku z siarką’; SJPD tak samo z kwalifikatorem *daw[ny]*. Jest to formacja utworzona od czasownika *kruszyć* (por. *Słowotwórstwo* 312).

Zamiar ‘danina solna’ (Sstp, 1125r.); w SL, Swil, SW (z kwalifikatorem *mało używany*), SJPD (z kwalifikatorem *daw[ne]*) zachowało się jedynie znaczenie o treści ogólniejszej: ‘zamierzenie, zagraniczenie, zakreślenie, zakres, wyznaczona miara’.

Wśród staropolskich nazw świadczeń wyróżniamy dwa zsubstantywowane przymiotniki należące do paradygmatu nijakiego: *stone* i *toporowe*.

Stone to ‘świadczenie uiszczane w soli przez producenta soli na rzecz panującego’ (Sstp, 1229 r.); w SL, Swil, SW, SJPD brak hasła.

Toporowe to ‘opłata uiszczana przez żupnika w kopalniach solnych wielickich bachmistrzowi’ (Sstp, 1365 r.); dokładniejszych danych na temat wysokości opłaty dostarcza SW: *gór[nicze]* ‘opłata kwartalna, wynosząca trzy grzywny, uiszczana przez żupnika w kopalniach solnych krakowskich bachmistrzowi’; w SL, Swil, SJPD brak.

Zaliczamy tu również formację *zaporowe*, utworzoną od rzeczownika *zapor* poprzez dodanie sufiksu *-owe* (*Słowotwórstwo* 280). W Sstp *zaporowe* (1434 r.) to ‘jakiś bliżej nie znany dochód z żup solnych’; w SL, Swil, SW, SJPD brak.

Inną kategorią są **nazwy miar soli**:

Bałwan ‘określonej wielkości bryła soli kamiennej’ (Sstp, 1295 r.). SXVI, SL, Swil, SW oprócz podstawowego znaczenia notują wyrażenie: *bałwan soli*, na przykład w SL czytamy: *bałwan soli* ‘słup soli, bryła soli kamiennej podługowato okrągło ociosana, pewnej ustanowionej wagi i miary’: „Z soli kopalnej znaczne sztuki obracają na *bałwany*” (K. Kluk 1781, por. też J.K. Haur 1679); SJPD z kwalifikatorem *daw[ny]*; BSE 12–13 ‘słup, bryła (soli)’, łac. *bancus*.

Bałwan oświęcimski ‘bałwan solny określonej wagi’ (Sstp, 1472 r.). Termin ten jako ustabilizowane połączenie wyrazowe pojawia się także

⁴ Podobną definicję odnajdujemy [w:] *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache* (online) (dostęp: 10.02.2014).

w *Instrukcjach górniczych dla żup krakowskich z XVII wieku* (por. SXVII/XVIII): „Szybikowe zaś *batwany*: [...] 4-to – *oświęcimski*, w miar 4½, waży cetnarów 40 plus minus”. Brak poświadczenia w SXVI, SL, Swil, SW, SJPD.

Średnie ‘pewna ilość soli czy też gatunek soli’ (Sstp, 1125 r.); SL, Swil, SW, SJPD rejestrują hasło w innych znaczeniach, niezwiązanych z leksyką górniczą.

Do grupy tej zaliczam również nazwę *źłób*, ponieważ spośród kilku znaczeń tego wyrazu, które znajdują się w Sstp (1254 r.), jedno dotyczy terminologii z zakresu górnictwa solnego: (w warzelnictwie) ‘określona miara soli, tzw. *koryto*’; w SL przy hasle *źłób* czytamy: „sól srebrem roztopiona wlewa się do formy w *źłobki*, mające szerokość gęsiego pióra wyrźniętey, wtedy zrasta się w laseczki czarne, które mają imię kamienia piekielnego” Krumł 289 (J. Krumłowski 1791); kolejne słowniki uwzględniają hasło już w ogólniejszym znaczeniu: ‘rzecz w podłuż wydrążona, laskowana, jak rynna’ (Swil), ‘niecka do wynoszenia rudy’ (SW; SJPD); Brückner traktuje wyraz jako prasłowo; w czeskim *žlab*, jak nasz *źłób*, z pierwotnego **žolb*, wszystko z **gelb-* (BSE 664–665).

Inne wybrane nazwy związane z handlem solą

Leksykę z zakresu górnictwa solnego uzupełniają wyrazy, które nie mieszczą się w żadnej z zaprezentowanych grup. Wszystkie jednak semantycznie łączą się z działalnością człowieka, związaną z ‘handlem solą’. Są to:

Woźba – 1. ‘prawo dostawy drzewa do żupy solnej’; 2. ‘obowiązek dowozu drzewa dla żupy’ (Sstp, 1447 r.); SL, Swil, SW, SJPD (z kwalifikatorem *dawny*) podają jedynie znaczenie czynnościowe tej nazwy: ‘wożenie, jazda wozem, powożenie’; podobnie KSG PAN, na przykład ‘zwożenie’, ‘czynność wożenia’; formacja ta nie jest używana we współczesnej polszczyźnie ogólnej. Leksem *woźba* jest tworem odczasownikowym (←*wozić*) (por. *Słowotwórstwo* 32), z rzadko spotykanym formantem *-b(a)*.

Wystąpiła również nazwa *prasołka*, derywat od rzeczownika *prasoł*, użyta w znaczeniu przedmiotowym ‘droga, trakt solny’ (Sstp, XV w.); pozostałe słowniki notują inne znaczenia tego leksemu związane z terminologią solną: SXVI: *prasołka* ‘przekupka solna’; SL: ‘przekupka solna’, ‘prasołstwo’ (M. Dudziński 1776), ‘podatek od prasołstwa’ (*Volumina Legum* 1735), ‘przekupstwo solne’ (Zimorowic 1778); Swil: 1. ‘przekupka soli’, 2. ‘żona prasoła’, 3. ‘podatek od handlowania solą’; SW notuje z kwalifikatorem *staropolski*; SJPD brak.

Grupę tę zamyka związek nominalny *solna droga* użyty w znaczeniu ‘droga, którą przewożono sól z żupy do składu’ (Sstp, 1411 r.). Wyrażenie to wystąpiło jedynie w materiale staropolskim.

Zebrany materiał słownikowy, na który składa się 39 nazw, pozwolił na wydzielenie ośmiu grup wyrazowych: 1. nazwy obiektów czynności, na które składają się: nazwy soli i jej gatunków (*cebrówka, gradobitka, pecyna, sól, sól kruszcowa, surowica*); 2. nazwy miejsc – tu nazwy składów solnych (*solnica, szachta, żupa*); 3. nazwy wykonawców czynności – nazwy osób pracujących przy wydobyciu i produkcji soli, nazwy osób trudniących się handlem solą (*barkmistrz, bergmagister, dragarz, hutman, kopacz, ofyjmer, pisarz solny, prasoł, żupnik*); 4. nazwy urzędów solnych (*barkmistrzostwo, hutmaństwo, ostrzystwo*); 5. nazwy naczyń i urządzeń do produkcji soli (*czran, koryto, łodnia, tołpa, wieża*); 6. nazwy podatków i świadczeń uiszczanych w soli (*barkracht, krusz, słone, toporowe, zamiar, zaporowe*), 7. nazwy miar soli (*bałwan, bałwan oświęcimski, średnie, żłób*), 8. inne wybrane nazwy związane z handlem solą (*prasołka, solna droga, woźba*).

Większość z omówionych nazw to leksemy rzeczownikowe, wśród których znajdują się derywaty odrzeczownikowe: na przykład *barkmistrzostwo, cebrówka, hutmaństwo, prasołka*; odczasownikowe, na przykład *kopacz, woźba, ostrzystwo*; odprzymiotnikowe, np. *łodnia, solnica, surowica, słone* czy *toporowe*. Mamy tu również złożenia typu *gradobitka, bergmagister, barkmistrz, hutman*.

Najstarsze z nich zostały zapisane już w dobie przedliterackiej (Bednarczuk 2007: 21). Cztery pierwsze w sporządzonym na podstawie niezachowanego przywileju Bolesława Śmiałego dokumencie legata Idziego dla klasztoru tynieckiego z 1125 roku (zachowanym w kopii w 1275 r.) (Wojciechowski 1970): *pieczyzna, surowica, średnie, zamiar*; osiem następnych z XIII wieku: *bałwan, czeran, koryto, łodnia, słone, szachta, wieża, żłób*, a początki warzelnictwa sięgają na pewno epoki prasłowiańskiej.

Źródłem wzbogacenia słownictwa z zakresu górnictwa solnego stały się zapożyczenia językowe. Zebrane słownictwo stanowi przykład „zageszczenia pożyczek niemieckich w słownictwie specjalnym” (Klemensiewicz 1985: 137). Nie zabrakło też przykładów odwołujących się do tradycji prasłowiańskiej.

Część omówionych nazw to sporadycznie użyte okazjonalizmy należące do dawnej warstwy słownictwa solnego. Nie zostały one uwzględnione przez inne słowniki historyczne języka polskiego, jak np. *barkracht, bergmagister, ofyjmer, pisarz solny, słone, solna droga* i *zaporowe*.

Materiał językowy z Sstp, poddany analizie z uwzględnieniem innych źródeł leksykograficznych, pokazuje pewne tendencje rozwojowe zebranej leksyki. O losie niektórych nazw zadecydowały zmiany historyczne i cywilizacyjne. Wraz ze wzrostem produkcji solnej i przestrzennym rozwojem kopalń następowały również zmiany w języku. Większość z przedstawionych

jednostek leksykalnych (łącznie z desygnatami) zanikła, na przykład *ceb-rówka* i jej warianty fonetyczne, *bałwan*, *bałwan oświęcimski*, *czran*, *dragarz*, *hutman*, *łodnia*, *prasołka*, *toporowe*, *woźba*, *żupa*, *żupnik*. Niektóre spośród wymienionych tu nazw współcześnie nie są kojarzone z górnictwem solnym, na przykład *bałwan*, *wieża* czy *surowica*; do leksyki gwarowej przeszły takie wyrazy jak *pecyna* (SGPKarł) czy *tołpa* (SGPKarł).

Przedstawiona leksyka, choć nieliczna, stanowi interesujący materiał przydatny do dalszych badań nad słownictwem solnym.

Rozwiązanie skrótów

Bor – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2010.

BSE – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.

ESJP – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 2000.

KSG PAN – *Kartoteka Słownika gwar polskich*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.

SGPKarł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN* (online).

SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1968.

Słowotwórstwo – Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996.

Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI (do z. 6), Zespół (t. XI, z. 7–8), Kraków 1953–2002.

SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1815.

SW – *Słownik języka polskiego* (tzw. warszawski), red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.

Swil – *Słownik języka polskiego* (tzw. wileński), red. A. Zdanowicz, J. Filipowicz, W. Tomaszewicz, t. I–II, Wilno 1861.

SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, F. Peplowski (od t. XVIII), t. I–XXXVI, Wrocław – Warszawa 1966–2012.

SXVII/SXVIII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*.

WSE – K. Długosz-Kurczabowa, *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*, Warszawa 2008.

Bibliografia

Bednarczuk L., 2007, *Najstarsze polskie słowa. Słownik chronologiczny języka polskiego do końca XIII w.*, [w:] *Amoenitates vel lepores philologiae*, red. R. Laskowski, R. Mazurkiewicz, Kraków, s. 17–29.

Ciszewski S., 1922, *Studia etnologiczne. Sól*, „Wisła”, t. XXI, s. 1–91.

Długosz A., 1955, *Zabytki dawnych urządzeń transportowych w Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. III, s. 36–52.

- Długosz A., 1958, *Roboty górnicze i produkty solne w dawnej żupie wielickiej*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, t. II, s. 131–184.
- Fischer S., 1962, *Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa.
- Gajda S., 1976, *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole.
- Jodłowski A., 1976, *Technika produkcji soli na terenie Europy w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne*, Wieliczka.
- Keckowa A., 1969, *Żupy krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, Wrocław.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego, cz. 1: Doba staropolska (od czasów najdawniejszych do początków XVI wieku)*, Warszawa.
- Krzyżanowski J., 1934, *Statut Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych z 1368 roku*, „Rocznik Krakowski”, t. XXV, s. 595–607.
- Łabęcki H., 1868, *Słownik górniczy polsko-rosyjsko-francusko-niemiecki i rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Majewski S., 1938, *Solnictwo*, Katowice.
- Maślankiewicz K., 1965, *Z dziejów górnictwa solnego w Polsce*, Warszawa.
- Międzobrodzka M., 2005, *Solne traktaty Rzeczypospolitej. Katalog wystawy*, Wieliczka.
- Piotrowicz J., 1968, *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. II, s. 173–233.
- Rosenberg M., 1925, *Początki górnictwa w Polsce za Bolesława Chrobrego*, „Przegląd Górniczo-Hutniczy”, t. XVII, s. 818–827.
- Sieradzka-Baziur B., 2012, *O projekcie Słownika pojęciowego języka staropolskiego w kontekście prac dotyczących najdawniejszego słownictwa*, „Język Polski”, t. XCII, z. 2, s. 81–91.
- Sławski F., 1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. V, Kraków.
- Twardzik W. (red.), 2005, *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, Kraków.
- Windakiewicz E., 1926, *Solnictwo, sole kamienne, potasowe i solanki, ich własności, fizjografia, górnictwo i warzelnictwo*, Kraków.
- Wojciechowski T., 1970, *Szkice historyczne XI wieku*, Warszawa.
- Wyrozumski J., 1968, *Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku*, Kraków.
- Zajda A., 1979, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa – Kraków.

Old Polish Vocabulary Connected with Salt Mining

Abstract

This paper deals with the lexical material excerpted from *Słownik staropolski* (Old Polish Dictionary). The author analyzes words with the main morpheme *-sól-/-sol-*, as well as multiple-root forms, which are connected with salt mining, production and trade in terms of meaning.

The collected vocabulary belongs to eight word groups: 1. names of the object of activity – salt and its varieties; 2. names of places – salt depots; 3. names of people who perform the activity – those who mine and produce salt, as well as those who trade in salt; 4. names of salt offices; 5. names of vessels and devices used for salt production; 6. names of taxes and payments made with salt; 7. names of salt measures; 8. other chosen names connected with salt trade.

The presented lexicon constitutes interesting material useful in further studies on salt vocabulary.